

**Міністерство освіти і науки України  
Національний педагогічний університет  
імені М.П. Драгоманова**

**МЕЛЬНИК ЖАННА ВАСИЛІВНА**

**УДК 37. 015. 3 : 159. 922. 7**

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ  
САМОСВІДОМОСТІ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНИКА  
В ПРОЦЕСІ «ВІДКРИТТЯ» СВІТУ ДОРΟΣЛИХ**

**19.00.07 – педагогічна та вікова психологія**

**Автореферат  
дисертації на здобуття наукового ступеня  
кандидата психологічних наук**

**Київ – 2014**

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі соціальної педагогіки і соціальної роботи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Міністерство освіти і науки України.

**Науковий керівник:** кандидат психологічних наук, доцент  
**Співак Віталій Іванович,**  
Кам'янець-Подільський національний  
університет імені Івана Огієнка,  
декан факультету корекційної та соціальної  
педагогіки і психології.

**Офіційні опоненти:** доктор психологічних наук, професор  
**Кузьменко Віра Ульянівна,**  
Національний педагогічний  
університет імені М.П. Драгоманова,  
професор кафедри теоретичної та  
консультативної психології;

кандидат психологічних наук, доцент  
**Гуріна Зоя Володимирівна,**  
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний  
педагогічний університет імені Григорія Сковороди»,  
доцент кафедри психології.

Захист відбудеться 28 лютого 2014 року о 15.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано «22» січня 2014 року.

**Учений секретар  
спеціалізованої вченої ради**

**Л.В. Долинська**

## ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

**Актуальність теми.** Оптимізація процесу становлення особистості в дошкільному віці, зокрема сприяння особистісному буттю та розвитку самосвідомості дитини, що є значущими для її успішної соціалізації та повноцінної самореалізації надалі, є пріоритетними завданнями дошкільної ланки сучасної вітчизняної освіти, які зафіксовано в Державних національних програмах «Освіта» (Україна ХХІ століття) і «Діти України», у програмі розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі». Потреба в реалізації окреслених завдань спрямовує психологічну науку на дослідження особливостей становлення й пошук ефективних шляхів формування самосвідомості у дошкільників, що відбувається в умовах інтенсивного пізнання ними довкілля та зокрема світу міжособистісних стосунків.

Питання про особливості становлення самосвідомості старшого дошкільника в умовах «відкриття» світу дорослих й дотепер є відкритим для наукової дискусії у межах вікової психології. Вчені обґрунтували низку теоретичних положень з проблеми самосвідомості: про співвідношення свідомості й самосвідомості (Л.С. Виготський, Г.С. Костюк, С.Л. Рубінштейн, О.Г. Спіркін та ін.), про сутність і структуру самосвідомості (Р. Бернс, М.Й. Боришевський, В. Джеймс, І.С. Кон, С.Д. Максименко, Дж. Мід, Ю.М. Орлов, К. Роджерс, В.В. Столін, П.Р. Чамата, І.І. Чеснокова та ін.), про психологічні чинники і механізми її розвитку (А.В. Захарова, В.С. Мухіна, О.Т. Соколова, З. Фрейд та ін.). Об'єктом наукових досліджень виступали феномени: «образ світу» і «картина світу» (І.Є. Куліковська, О.М. Леонт'єв, Б.Ф. Ломов, В.В. Петухов, С.Л. Рубінштейн, С.Д. Смірнов та ін.), «образ світу дорослих» (І.М. Бушай).

У дошкільному віці предметом спеціального вивчення були: особливості «відкриття» дитиною світу предметів і світу людей (Л.Ф. Обухова, М.В. Осоріна, Є.В. Субботський, І.В. Шаповаленко та ін.); ігрова діяльність як провідний засіб моделювання дошкільниками різних аспектів світу дорослих (Д.Б. Ельконін, О.В. Запорожець, І.Ю. Кулагіна, О.М. Леонт'єв, В.С. Мухіна, Г.А. Урунтаєва та ін.); становлення окремих складових самосвідомості дітей 3-7 років у контексті їх особистісного та індивідуального розвитку (З.В. Гуріна, О.Л. Кононко, В.К. Котирло, Г. Крайг, В.У. Кузьменко, С.Є. Кулачківська, С.О. Ладивір, І.О. Лапченко, Г.О. Люблінська, Т.О. Піроженко, А.Г. Рузская, С.П. Тищенко, О.А. Шаграєва та ін.); специфіка самопізнання та розвитку образу «Я» (М.І. Лісіна, А.І. Сільвестру та ін.), самооцінка (А.В. Захарова та ін.) і самоповага (Н.М. Дятленко та ін.) дітей; розвиток самосвідомості обдарованих дошкільників у спільній діяльності з ровесниками (Н.М. Куліш).

Вченими доведено, що особливостями самосвідомості у старшому дошкільному віці є: усвідомлення дитиною своїх переживань, ставлень до себе і до інших людей (Л.С. Виготський, Л.І. Божович, Ю.О. Приходько, П.Р. Чамата та ін.); поява самостійних уявлень про себе, «особиста свідомість» (Б.Г. Анан'єв, Д.Б. Ельконін та ін.); розвиток самолюбства (С.П. Тищенко та ін.); пізнання себе як суб'єкта діяльності та особистості (І.Т. Дімітров та ін.), поява рефлексивних позицій «Я-інший» (Н.І. Непомнящая), «Я-в-предметному світі», «Я-серед-людей», «Я-сам» (О.Л. Кононко); уявлення дитини про себе у минулому (Г.А. Урунтаєва та ін.)

і майбутньому часі (В.С. Мухіна та ін.); усвідомлення власної статевої ідентичності (Д.М. Ісаєва, В.Є. Каган, Л. Кольберг, А.А. Палій та ін.).

Упродовж двох останніх десятиліть науковці дослідили такі аспекти проблеми становлення самосвідомості старшого дошкільника як: розвиток саморегуляції в умовах взаємодії з ровесниками і дорослими (О.М. Байер); взаємини з дорослими та ровесниками як чинник розвитку самооцінки (І.С. Мельник); специфіка формування самооцінки в умовах гри (Л.І. Уманець) та ін. Однак робіт, у яких би вивчалися особливості становлення самосвідомості старших дошкільників в умовах «відкриття» світу дорослих, не виявлено, тоді як у дитячій психології констатовано, що старший дошкільний вік вирізняється появою якісних змін у розвитку самосвідомості дитини, а необхідною умовою цього процесу є пізнання світу людей.

Отже, соціальна значущість проблеми становлення самосвідомості дитини старшого дошкільного віку в процесі пізнання довкілля і недостатній рівень вивчення її окремих теоретичних й прикладних аспектів зумовили наш вибір теми дисертаційного дослідження: «Психологічні особливості становлення самосвідомості старшого дошкільника в процесі «відкриття» світу дорослих».

**Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.** Робота виконана на кафедрі соціальної педагогіки та соціальної роботи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Тему дисертації затверджено Вченою радою Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (протокол № 5 від 29. 04. 2009 р.) і узгоджено Міжвідомчою радою НАПН з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 5 від 16. 06. 2009 р.).

**Мета дослідження:** теоретично обґрунтувати та експериментально вивчити психологічні особливості становлення самосвідомості старших дошкільників у процесі «відкриття» світу дорослих; розробити й апробувати програму психологічного супроводу з формування самосвідомості дітей у процесі пізнання світу дорослих.

**Завдання дослідження:**

1. Обґрунтувати теоретичні підходи до дослідження проблеми становлення самосвідомості старших дошкільників у процесі «відкриття» світу дорослих.
2. Емпірично вивчити особливості становлення структурних компонентів, визначити критерії, показники і рівні розвитку самосвідомості дітей старшого дошкільного віку в процесі «відкриття» світу дорослих.
3. Експериментально виявити чинники розвитку самосвідомості старших дошкільників у процесі «відкриття» світу дорослих.
4. Розробити психологічну модель і апробувати програму психологічного супроводу з формування самосвідомості дітей старшого дошкільного віку в процесі пізнання світу дорослих; сформулювати методичні рекомендації для вихователів, психологів і батьків з підвищення показників розвитку досліджуваного феномена.

В основу дисертаційного дослідження було покладено *припущення* про те, що у старшому дошкільному віці «відкриття» світу дорослих безпосередньо впливає на становлення самосвідомості дитини, що зумовлено низкою соціально-психологічних чинників (взаємодії та спілкування дитини з дорослими; мотивація до спілкування з дорослими, пізнання світу дорослих й ціннісного ставлення до

дорослих); а формування самосвідомості старших дошкільників у процесі пізнання світу дорослих буде ефективнішим за умови організації психологічного супроводу на принципах особистісно орієнтованого підходу до роботи з дітьми, батьками і вихователями з урахуванням соціально-психологічних чинників розвитку досліджуваного феномена.

**Об'єкт дослідження:** самосвідомість старшого дошкільника.

**Предмет дослідження:** психологічні особливості становлення самосвідомості дитини старшого дошкільного віку в процесі «відкриття» світу дорослих.

**Методи дослідження.** Для досягнення мети, розв'язання поставлених завдань і перевірки сформульованого припущення на різних етапах дослідження було використано комплекс методів дослідження:

- *теоретичні* (аналіз наукових робіт з проблеми дослідження, їх класифікація і систематизація; синтез, порівняння й узагальнення результатів теоретичних і експериментальних досліджень);

- *емпіричні* (спостереження, бесіда, тестування, анкетування, метод експертних оцінок, констатувальний і формувальний експерименти). На різних етапах дослідження було застосовано комплекс психодіагностичних методик: «Картинки предметні» («КП»), методика дослідження самосвідомості (Н.І. Непомнящая); «Вивчення рівня самосвідомості»; «Вивчення сформованості образу «Я» та самооцінки»; «Вивчення ігрових переваг» (Ю.О. Афонькіна, Г.А. Урунтаєва); серія розповідей «Дитячий світ»; Дитячий Апперцептивний Тест (САТ) (Л. Беллак і С. Беллак);

- *статистичні* методи обробки даних ( $\chi^2$ -критерій Пірсона).

Дослідження проводилося у три етапи (пошуковий, експериментальний і заключний) упродовж 2008 – 2013 рр.

**Наукова новизна одержаних результатів** полягає у тому, що:

- *вперше* вивчено психологічні особливості становлення самосвідомості старшого дошкільника у процесі «відкриття» світу дорослих; уточнено сутність понять «відкриття світу дорослих дітьми старшого дошкільного віку», «Я-у-Світі дорослих»; виокремлено критерії («Я-образ», самооцінка, самоставлення, ціннісне ставлення дитини до дорослих, саморегуляція), показники та рівні (високий, середній і низький) розвитку самосвідомості старших дошкільників у процесі «відкриття» світу дорослих; виявлено соціальні (взаємодії та спілкування дитини з дорослими) і психологічні (мотивація до спілкування з дорослими, мотивація пізнання світу дорослих, мотивація ціннісного ставлення до дорослих) чинники розвитку самосвідомості у старшому дошкільному віці; розроблено психологічну модель та апробовано програму цілеспрямованого формування у старших дошкільників свідомості («образ світу дорослих») і компонентів самосвідомості за допомогою використання системи психолого-педагогічних засобів впливу (розвивальні вправи, бесіди), що ґрунтуються на положеннях особистісно орієнтованого підходу;

- *уточнено та поглиблено* положення стосовно вікових особливостей становлення самосвідомості особистості у старшому дошкільному віці;

- *набуло подальшого розвитку* знання щодо розвитку самосвідомості старшого дошкільника як провідного чинника його успішної соціалізації та повноцінної самореалізації на наступних вікових етапах.

**Практичне значення одержаних результатів** полягає у тому, що апробований комплекс психодіагностичних методик для вивчення самосвідомості дітей старшого дошкільного віку в процесі «відкриття» світу дорослих, розроблений автором психологічний супровід та сформульовані методичні рекомендації з формування самосвідомості старших дошкільників у процесі пізнання світу дорослих можуть використовуватися психологами і вихователями дошкільних навчальних закладів. Застосування результатів дисертаційного дослідження є доцільним при викладанні вікової, педагогічної та загальної психології у вищих навчальних закладах, при написанні навчальних посібників і підручників.

**Особистий внесок здобувача** в розробку проблеми полягає у виявленні особливостей і соціально-психологічних чинників розвитку самосвідомості старших дошкільників у процесі «відкриття» світу дорослих, на основі яких обґрунтовано психологічну модель формування самосвідомості дітей у процесі пізнання світу дорослих. У науковій статті «Гра як соціально-психологічний напрямок соціалізації старших дошкільників в сучасних умовах» (співавтор – Т.М. Харькова) здобувачу належить визначення теоретичних підходів до встановлення ролі гри у розвитку самосвідомості дошкільників (50 %).

**Апробація та впровадження результатів дослідження.** Основні положення та результати дослідження доповідалися й отримали схвалення на IV Міжнародній науково-практичній конференції «Особистість у сучасному світі: проблеми розвитку та психологічної допомоги» (Ніжин, 2013), на XXX Міжнародній заочній науково-практичній конференції «Особистість, сім'я та суспільство: питання педагогіки і психології» (Новосибірськ, 2013), на IV Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (Кам'янець-Подільський, 2012), на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Соціально-психологічні аспекти соціалізації особистості в сучасних умовах розвитку суспільства» (Кам'янець-Подільський, 2009), на звітних наукових конференціях викладачів, докторантів, аспірантів, на засіданнях кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Результати дисертаційного дослідження *впроваджено* у навчально-виховний процес Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (довідка № 197 від 10. 06. 2013 р.), дошкільних навчальних закладів № 2 (довідка № 43 від 28. 05. 2013 р.), № 20 (довідка № 46 від 14. 06. 2013 р.), № 22 (довідка № 10 від 27. 05. 2013 р.) м. Кам'янця-Подільського та Новоушицького дошкільного навчального закладу «Дзвіночок» (довідка № 16 від 27. 05. 2013 р.) смт. Нова Ушиця Хмельницької області.

**Публікації.** Основні теоретичні положення і результати дослідження висвітлено в 11 наукових публікаціях, зокрема у 5 наукових статтях у фахових вітчизняних (4) та зарубіжних (1) виданнях, 6 – у матеріалах конференцій та інших наукових виданнях.

**Структура та обсяг дисертації.** Дисертація складається з вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел (178 найменувань, з яких 6 іноземними мовами) і 7 додатків. У роботі міститься 3 таблиці та 4 рисунка, які розміщені на 7 сторінках. Основний зміст роботи викладено на 179 сторінках, загальний обсяг дисертації – 231 сторінка.

## **ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ**

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми; визначено мету, завдання, припущення, об'єкт і предмет дослідження; висвітлено наукову новизну та практичне значення одержаних результатів; подано відомості про особистий внесок здобувача, апробацію і впровадження результатів дослідження, публікації, структуру та обсяг дисертації.

У **першому розділі** *«Теоретико-методологічні засади дослідження проблеми становлення самосвідомості старшого дошкільника у процесі «відкриття» світу дорослих»* проаналізовано провідні підходи зарубіжних й вітчизняних учених до вивчення самосвідомості особистості, пізнання світу дорослих і становлення самосвідомості у старшому дошкільному віці.

Аналіз наукових джерел дозволив визначити основні положення у зарубіжній і вітчизняній психології самосвідомості, що стали теоретико-методологічними основами дослідження. Зміст самосвідомості, що виявляється в усвідомленні людиною самої себе й власного існування, утворюють емпіричне «Я» (сторона, яку пізнають) і «чисте Я» (сторона, що пізнає). Компонентами емпіричного «Я» є: 1) фізичні, соціальні та духовні якості особистості; 2) самооцінка – почуття й емоції, які викликають ці якості; 3) самозбереження і турбота про себе – вчинки, що зумовлені впливом перших двох компонентів (В. Джеймс). Появу «Я» зумовлено спілкуванням і взаємодіями між людьми у суспільстві. Складовими «Я» також виступають: уявлення індивіда щодо думок про нього з боку інших людей («Я – яким мене бачать оточуючі») та його уявлення про самого себе («Я – яким я сам себе бачу») – Ч. Кулі. Розвиток самосвідомості є соціальним процесом, адже, згідно з уявленнями про себе і встановленими у суспільстві нормами, людина контролює власну поведінку (Дж. Мід). Сторони самосвідомості пов'язані з «Я-концепцією», що містить низку уявлень індивіда (про власні цінності, якості та здібності тощо) – К. Роджерс.

Розвиток самосвідомості відбувається у процесі розвитку свідомості особистості та виявляється у зміні її стосунків з іншими людьми. Важливими проявами самосвідомості є діяльність і поведінка особистості, а одиницею аналізу – її переживання (С.Л. Рубінштейн). Самосвідомість є «перенесеною всередину» соціальною свідомістю, що розвивається у соціальних взаємодіях особистості з іншими людьми, тобто у соціальній ситуації розвитку (Л.С. Виготський).

Сутність самосвідомості полягає в усвідомленні людиною самої себе, а саме, власних ставлень до довкілля й інших людей та виявляється у пізнавальній, емоційній і вольовій формах, що пов'язані між собою та утворюють ядро особистості, її «Я». Самосвідомість, як інтегративний процес, послідовно розгортається у часі, виступаючи в єдності форм відображення «Я», що усвідомлюються людиною (П.Р. Чамата). Самосвідомість – це процес самопізнання

і ставлення людини до себе (В.В. Столін). Самосвідомість, як компонент особистості, містить самооцінку, рівень домагань, соціальні очікування та Я-образ. «Я-образ», як узагальнені уявлення людини про власне «Я», є результатом самопізнання й апробації власних домагань, самооцінок і соціальних очікувань (М.Й. Боришевський). Самооцінка є стрижневою складовою самосвідомості, що виявляється у позиції індивіда щодо власних якостей і т. ін. крізь призму його системи цінностей, зумовлюючи позитивне чи негативне самоставлення (Л.В. Бороздіна, І.С. Кон). Важливою складовою самосвідомості є саморегуляція, а функцією – управління індивідом власною поведінкою на усіх етапах її реалізації, згідно з результатами самопізнання і емоційно-ціннісного самоставлення (І.І. Чеснокова). Основним чинником розвитку самосвідомості є взаємодії людини зі значущими іншими (Р. Бернс та ін.); психологічними механізмами – ідентифікація (З. Фрейд та ін.), рефлексія (А.В. Захарова та ін.).

Значущим аспектом проблеми самосвідомості є генезис цього складного психічного процесу. Аналіз наукових робіт дозволив встановити, що проблема становлення самосвідомості дошкільника вивчалася ученими з наступних сторін: у контексті особистісного розвитку (З.В. Гуріна, О.В. Запорожець, О.Л. Кононко, В.К. Котирло, С.Є. Кулачківська, В.У. Кузьменко, С.О. Ладивір, Т.О. Піроженко, А.Г. Ружская та ін.); окремі складові – самооцінка (Т.О. Репіна та ін.); самоповага (Н.М. Дятленко та ін.); самопізнання, образ «Я», а також спілкування як чинник його розвитку (М.І. Лісіна, А.І. Сільвестру та ін.). Особливостями становлення самосвідомості старших дошкільників визначено такі як: поява самостійних уявлень про себе, «особистої свідомості» (Б.Г. Ананьєв, Д.Б. Ельконін та ін.); усвідомлення дитиною власних переживань, ставлень до інших людей і до себе (Л.С. Виготський, Л.І. Божович, І.О. Лапченко, Ю.О. Приходько, П.Р. Чамата та ін.); пізнання себе як суб'єкта діяльності та особистості (І.Т. Дімітров та ін.); перехід від егоцентричної до рефлексивної позиції, що зумовлює появу в дитини здатності розуміти й оцінювати окремі якості, дії, вчинки дорослих і ровесників, а також порівнювати себе з ними (Г.О. Люблінська та ін.); позитивна самооцінка, що викликана оцінками дорослих і особистим досвідом дитини (Л.І. Уманець); виникнення емоційно-ціннісного ставлення дитини до себе і самолюбства як умов розвитку регулятивного компонента самосвідомості (С.П. Тищенко та ін.); поява рефлексивних позицій – «Я-інший» (Н.І. Непомнящая), «Я-в-предметному світі», «Я-серед-людей», «Я-сам» (О.Л. Кононко); уявлення дитини про себе в минулому (Г.А. Урунтаєва та ін.) і майбутньому часі (В.С. Мухіна та ін.); статева ідентифікація (В.Є. Каган, Л. Кольберг, А.А. Палій та ін.). Дослідники вивчали й питання щодо: розвитку саморегуляції старших дошкільників в умовах взаємодії з ровесниками і дорослими (О.М. Байер); самосвідомості обдарованих дітей у спільній діяльності з однолітками (Н.М. Куліш); взаємин з дорослими і ровесниками як чинника розвитку самооцінки дітей (І.С. Мельник) та ін. Водночас теоретичний аналіз засвідчив відсутність робіт стосовно ролі у розвитку дошкільника позиції «Я-у-Світі дорослих», яка, на нашу думку, є суб'єктивною психічною реальністю, що впливає на уявлення дитини про життєдіяльність дорослих, її ціннісні ставлення до інших людей і до себе.

Старший дошкільний вік є особливим у розвитку самосвідомості дитини, адже вирізняється появою нових якісних змін, а необхідною умовою цього процесу є



пізнання світу людей, зокрема дорослих. Світ дорослих – це сфера міжособистісних взаємодій і спілкування, професійної та суспільної діяльності людей дорослого віку. «Образ світу дорослих», як компонент свідомості, містить уявлення дитини про життєдіяльність дорослих і сприяє її соціалізації (І.М. Бушай). Проблема сюжетно-рольової гри як засобу моделювання світу дорослих людей є однією з найбільш розроблених у дошкільній психології (Д.Б. Ельконін, О.В. Запорожець, І.Ю. Кулагіна, О.М. Леонт'єв, В.С. Мухіна, Г.А. Урунтаєва та ін.). Зміст гри старшого дошкільника складають соціальні стосунки і суспільний смисл діяльності дорослих, а виконання ігрових ролей і дій пов'язано з його ставленням до дорослих, яким притаманні ці дії. Уявлення дитини про світ дорослих опосередковуючи її дії спершу в грі, а згодом – у реальному житті, зумовлюють вплив і на самосвідомість. Потребу в пізнанні нових сторін цього світу зумовлено сильним бажанням старшого дошкільника «відкрити» і «ввійти» до світу дорослих, що є провідним мотивом його діяльності (Д.Б. Ельконін). Особливості «відкриття» дітьми довкілля, переважно світу предметів, вивчали М.І. Лісіна, М.В. Осоріна, Є.В. Субботський та ін. Однак робіт з проблеми становлення самосвідомості старших дошкільників у процесі «відкриття» світу дорослих не виявлено.

Отже, старший дошкільний вік є значущим етапом генезису самосвідомості, необхідною умовою якого є розвиток свідомості. Важливою складовою свідомості дитини є «образ світу дорослих», що містить уявлення про соціальні стосунки і суспільний смисл діяльності дорослих людей, а також її ставлення до дорослих та їх дій. У самосвідомості старшого дошкільника розвиваються образ «Я», самооцінка та емоційно-ціннісне ставлення до себе і до інших людей, зокрема дорослих, сприяючи здійсненню її регулятивної функції. Чинниками розвитку самосвідомості дитини у процесі «відкриття» світу дорослих визначено: спільні взаємодії та спілкування з дорослими; мотивацію пізнання світу дорослих. Окреслені підходи стали засадами емпіричного вивчення проблеми становлення самосвідомості старших дошкільників у процесі «відкриття» світу дорослих.

У другому розділі *«Експериментальне дослідження особливостей становлення самосвідомості старшого дошкільника у процесі «відкриття» світу дорослих»* розкрито організацію та методи констатувального експерименту, одержані результати щодо специфіки становлення, критеріїв, показників, рівнів і чинників розвитку самосвідомості дітей у процесі «відкриття» світу дорослих.

Завдання констатувального експерименту полягало в емпіричному вивченні особливостей становлення структурних компонентів (когнітивного, емоційно-оцінного та регулятивного), критеріїв, показників, рівнів і чинників розвитку самосвідомості старших дошкільників у процесі «відкриття» світу дорослих. Експеримент проводився в індивідуальній формі. Одержані результати порівнювалися з оцінками експертів (вихователів, батьків дітей) і даними спостереження. В експерименті взяли участь 180 дітей (99 хлопчиків і 81 дівчинка) віком 5-6 рр. (130) і 6-7 рр. (50), 12 вихователів старших груп ДНЗ і 180 батьків.

Дослідження когнітивного компонента самосвідомості дозволило з'ясувати, що для опису власного «Я» майже усі діти вжили, в середньому, по 2-3 позитивних риси. А саме – добрий (21,11 % 5-6 рр. і 8,9 % 6-7 рр.); сміливий (12,22 % 5-6 рр. і 8,9 % 6-7 рр.); розумний (8,9 % 5-6 рр. і 8,9 % 6-7 рр.); працьовитий (8,9 % 5-6 рр. і

3,33 % 6-7 рр.). Подамо перелік якостей, які досліджувані використали для опису власного «Я», з урахуванням їх статі та віку: хлопчики 5-6 рр. – гарний, добрий, чесний, чуйний, сміливий, мужній, спокійний, ніжний, грайливий, працьовитий, розумний; дівчатка 5-6 рр. – ніжна, працелюбна, ласкава, хороша, симпатична, весела, щаслива, щира, слухняна, сором'язлива, розумна, кмітлива; хлопчики 6-7 рр. – розумний, відповідальний, справедливий, веселий, турботливий, дружній, сміливий, добрий, охайний, чемний, гарний; дівчатка 6-7 рр. – розумна, чуйна, весела, гарна, сором'язлива, ніжна, працьовита. Не зовсім позитивні якості (трішки вередливий, непосидючий) для самохарактеристики використали по 3,33 % дітей 5-6 рр. і 6-7 рр. Отже, «Я-образ» більшості досліджуваних складають позитивні якості, що зумовлено некритичним ставленням до негативних оцінок дорослими їх дій в окремих ситуаціях чи несформованістю правильної диференційованої самооцінки. Тоді як протилежні до зазначених утворення з'являються до кінця дошкільного віку.

Ідеалом 42,22 % дошкільників є людина, яка подобається (здебільшого, дорослий), однак лише половина з них змогли пояснити свій вибір, що є свідченням середнього рівня розвитку їх ідеального «Я». 57,78 % досліджуваних, з яких 36,11 % хлопчиків, подобається одна людина, тоді як ідеалом є інша, що підтверджує несформованість їх ідеального «Я».

Часові уявлення про себе у більшості дітей пов'язані з теперішнім часом. Так, 48,33 % хлопчиків і 36,11 % дівчаток лише перерахували режимні моменти, що засвідчує середній рівень усвідомлення власного «Я» в теперішньому часі й низький – у минулому та майбутньому. 6,66 % хлопчиків і 8,9 % дівчаток повідомили про окремі особисті дії у сьогоднішній, події свого недалекого минулого і бажання йти до школи, що підтверджує високий рівень розвитку їх часових уявлень про себе.

У 36,11 % хлопчиків і 33,33 % дівчаток зафіксовано середній рівень усвідомлення власних бажань і вподобань, що стосувалися конкретних предметів, які відсутні у ситуації. У 15 % хлопчиків і 8,9 % дівчаток сфера бажань пов'язана з окремими видами діяльності, в 3,33 % хлопчиків і 3,33 % дівчаток – зі спілкуванням і спільною діяльністю з дорослими; тоді як їх здатність пояснити власні бажання і вподобання є свідченням високого рівня усвідомлення цієї сфери. Водночас помічено, що найкраще усі дошкільники усвідомлюють свої ігрові переваги.

Також встановлено наступну вікову динаміку «Я-образу» – у низці якостей, які були вжиті дітьми 6-7 рр., зустрічаються й такі, що є важливими для учнів – відповідальний, справедливий, чемний. Гендерні особливості образу «Я» виявилися у тому, що хлопчики описали себе за допомогою стереотипно чоловічих якостей (сміливий, мужній), а дівчатка, відповідно – жіночих (сором'язлива, ласкава).

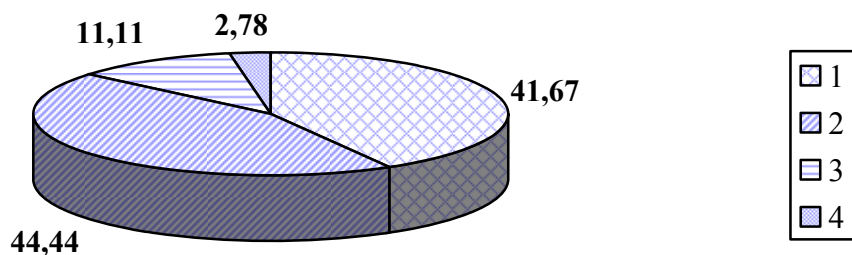
Особливості розвитку емоційно-оцінного компонента самосвідомості старших дошкільників виявляються в їх самооцінці, ставленнях до себе і до значущих дорослих, ціннісності. Емпірично зафіксовано, що в усіх дітей самоставлення – позитивне, узагальнена реальна та ідеальна самооцінка щодо якостей «добрий» і «хороший» – завищена, тоді як правильна диференційована самооцінка є несформованою, що в цілому засвідчує її середній рівень розвитку.

Стосовно ставлення до дорослих встановлено, що більшості дошкільників подобаються родичі (мама (36,11 %), батько (8,9 %), бабуся, дідусь, тітка – 42,22 %) чи вихователі (8,9 %). З-поміж рис цих дорослих переважали наступні: доброта,

щирість, чуйність, працелюбність, розум. 42,22 % дітей 5-6 рр. не подобаються погані, злі люди чи окремі персонажі казок тощо. Решті досліджуваних не подобаються конкретні якості людей – поганий, злий, жорстокий, байдужий та ін. Водночас дані про те, що до власного «Я» 24,44 % дітей віднесли риси людей, що подобаються, а 24,44 % – якості, що є протилежними до рис людей, які не подобаються, однак не змогли це обґрунтувати, засвідчують середній рівень розвитку їх ціннісного ставлення до дорослих. До власного «Я» 51,12 % досліджуваних (з яких 39,44 % – 5-6 рр.) належать якості, що не співпадають з рисами людей, що подобаються і не є протилежними до рис людей, що не подобаються (низький рівень розвитку ціннісного ставлення до дорослих).

За Н.І. Непомнящою, ціннісність є психологічним утворенням, що полягає у взаємозв'язку між найважливішою для особистості сферою дійсності, певним аспектом її життєдіяльності та способами усвідомлення, виокремлення і самоствердження власного «Я» у системі стосунків з іншими людьми. Учена визначила наступні типи ціннісності: 1) реально-практичне функціонування – сфери стосунків і спілкування не відокремлені від конкретних побутових ситуацій (конкретні функції предметів чи їх формальна фіксація); 2) учбова діяльність (діяти за зразком, згідно з вимогами дорослих чи даної ситуації) – формальне чи конкретне відображення побуту та учбової діяльності, згадування про спілкування, вимоги і норми поведінки; 3) ставлення до себе (утвердження себе через якість діяльності, яка виконується; ставлення з боку оточуючих) – конкретне відображення побуту, згадування про навчання, спілкування і норми стосунків між людьми; 4) спілкування – відображення спільної діяльності (ігрової, учбової, практичної), вимог, норм поведінки; 5) пізнавальна діяльність – формальне відображення побуту.

Результати вивчення ціннісності досліджуваних презентовано на рис. 1.



**Рис. 1. Кількісні показники ціннісності старших дошкільників (у %):**

- 1 – ціннісність реально-практичного функціонування;
- 2 – поєднання ціннісності реально-практичного функціонування з ціннісністю учбової діяльності;
- 3 – поєднання ціннісності реально-практичного функціонування з ціннісністю ставлення до себе (утвердження себе через якість діяльності, що виконується);
- 4 – поєднання ціннісності реально-практичного функціонування з ціннісністю пізнавальної діяльності.

З рис. 1 видно, що 41,67 % дітей властива ціннісність реально-практичного функціонування. Поєднання цього типу з ціннісністю учбової діяльності виявлено у 44,44 % досліджуваних. В 11,11 % дітей ціннісність учбової діяльності поєднано з ціннісністю ставлення до себе (утвердження себе через якість діяльності, що

виконується). У 2,78 % дошкільників помічено поєднання цінності реально-практичного функціонування та пізнавальної діяльності. Цінності спілкування зафіксовано не було. Одержані дані засвідчили, що у більшості дітей інтенсивно формуються уявлення про зовнішню сторону побутових дій дорослих; а поза увагою залишаються їх стосунки, що ускладнює розвиток уявлень про світ дорослих.

Стосовно регулятивного компонента самосвідомості встановлено, що 75,56 % дошкільників вирізняються низьким рівнем розвитку саморегуляції, проявом якого є здатність управляти своєю поведінкою згідно з вимогами дорослих лише в їх присутності. 21,66 % дітей регулюють власну поведінку згідно з вимогами дорослих ситуативно (середній рівень), а 2,78 % – не лише у присутності дорослих (високий рівень розвитку саморегуляції).

На основі узагальнення результатів констатувального експерименту було виокремлено *критерії* когнітивного («Я-образ»), емоційно-оцінного (самооцінка, самоствавлення, ціннісне ставлення до дорослих, ціннісність) і регулятивного (саморегуляція) компонентів самосвідомості, *показники* (рівень усвідомлення своїх бажань і вподобань, особистісних якостей, часових уявлень про власне «Я»; характер самооцінки, самоствавлення і ціннісного ставлення дитини до дорослих; тип цінності; рівень саморегуляції) та *рівні* (високий, середній і низький) розвитку самосвідомості старших дошкільників у процесі «відкриття» світу дорослих.

**Високий рівень** характеризується тим, що дитина усвідомлює власні бажання і вподобання, свої минулі та майбутні дії, особистісні якості й ставлення до себе за умови незначної допомоги з боку дорослого; дошкільник змістовно та об'єктивно оцінює власні дії й вчинки у конкретних ситуаціях за умови незначної допомоги дорослого; сформованим є ціннісне ставлення до дорослих; домінуючими є ціннісність ставлення до себе і спілкування; дитина регулює свою поведінку згідно з вимогами дорослих не лише у їх присутності. **Середній рівень** виявляється у тому, що дошкільник частково усвідомлює власні бажання і вподобання, свої минулі та майбутні дії, власні особистісні якості та ставлення до себе за умови незначної допомоги з боку дорослого; дитина змістовно й об'єктивно оцінює власні дії та вчинки у деяких ситуаціях за умови незначної допомоги дорослого; ціннісне ставлення до дорослих сформоване частково; домінує ціннісність учбової діяльності, а ціннісність спілкування стосується частини ситуацій; дошкільник ситуативно регулює свою поведінку згідно з вимогами дорослих. **Низький рівень** вирізняється недостатнім усвідомленням дитиною власних бажань, минулих і майбутніх дій, особистісних якостей і ставлення до себе за умови допомоги дорослого; нездатністю змістовно та об'єктивно оцінити власні дії і вчинки у різних ситуаціях, навіть за умови допомоги дорослого; несформованістю ціннісного ставлення до дорослих; ціннісністю реально-практичного функціонування; регулюванням власної поведінки згідно з вимогами дорослих лише у їх присутності.

Емпірично було встановлено, що 15,56 % досліджуваних вирізняються високим, 36,11 % – середнім, а 48,33 % – низьким рівнем розвитку самосвідомості.

Згідно з результатами теоретичного та експериментального дослідження соціально-психологічними чинниками розвитку самосвідомості старших дошкільників визначено: взаємодії та спілкування з дорослими; мотивацію до спілкування з дорослими, пізнання світу дорослих і ціннісного ставлення до

дорослих. Зокрема зафіксовано такі особливості спілкування і взаємодій дорослих з дітьми у сім'ї: в 51,67 % – систематичне, у 27,22 % – ситуативне, в 21,11 % – їх нестача. Дошкільники спонтанно «відкривають» світ дорослих, свідченням якого є неглибоке розуміння ними взаємодій між людьми. «Образ світу дорослих» складається переважно з уявлень про зовнішню сторону побутових дій дорослих і здійснення ними функцій контролю за поведінкою та життєдіяльністю власних дітей. Особистісна позиція «Я-у-Світі дорослих» містить знання дитини щодо необхідності дотримання розпорядку дня і виконання конкретних обов'язків у дошкільному навчальному закладі й удома, які встановлено дорослими.

В цілому, результати констатувального експерименту засвідчили, що більшість старших дошкільників спонтанно «відкривають» світ дорослих, що ускладнює становлення їх самосвідомості та виявляється у низькому і середньому рівнях її розвитку. Соціально-психологічними чинниками окресленого процесу є: взаємодії та спілкування з дорослими; мотивація до спілкування з дорослими, пізнання світу дорослих і ціннісного ставлення до дорослих. Одержані результати зумовили необхідність обґрунтування і розробки програми з формування усіх компонентів самосвідомості дітей старшого дошкільного віку в процесі пізнання світу дорослих з урахуванням виявлених чинників її розвитку.

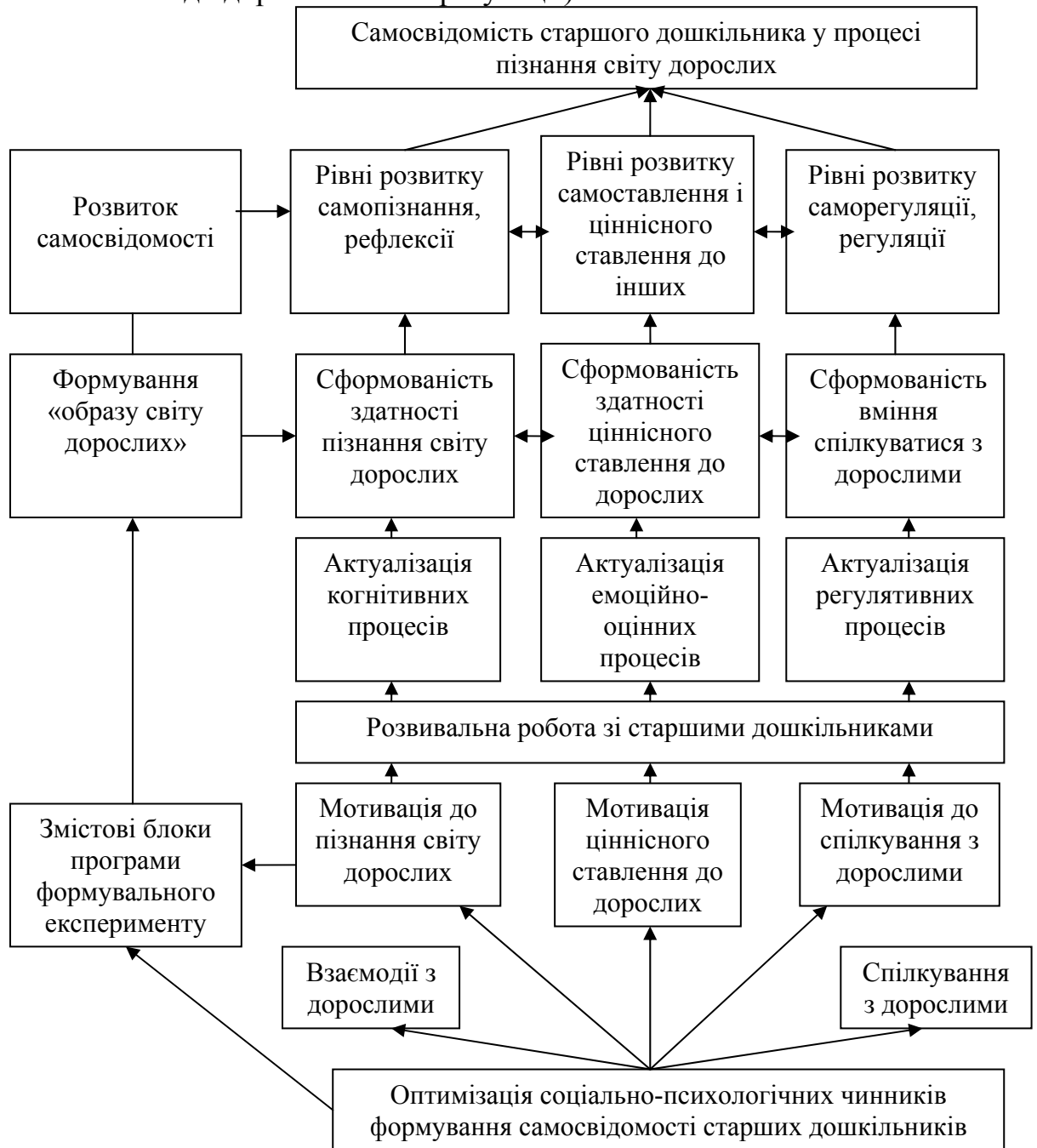
**У третьому розділі «Психологічний супровід формування самосвідомості старшого дошкільника у процесі пізнання світу дорослих»** представлено теоретичне обґрунтування, зміст і результати перевірки авторської програми з формування самосвідомості дітей у процесі пізнання світу дорослих.

Теоретичним підґрунтям при розробці психологічної моделі та програми психологічного супроводу з формування самосвідомості старших дошкільників у процесі пізнання світу дорослих стали наукові положення щодо особистісно орієнтованого підходу до розвитку дітей цього віку (О.Л. Кононко, В.У. Кузьменко, Т.О. Піроженко та ін.). До основних психологічних умов розвитку самосвідомості дошкільників у процесі пізнання світу дорослих віднесено: уважне ставлення дорослих до переживань дитини; формування у неї установки на взаємодію та комунікації з дорослими; задоволення прагнень дитини до комунікацій і спільних взаємодій з дорослими та потреби у співпереживанні й розумінні з їх боку; врівноваженість позитивних і негативних оцінок дитини; педагогічних – дотримання батьками і вихователями принципів особистісно орієнтованого підходу. Враховувалися й засоби розвитку самосвідомості дошкільників, що були успішно впроваджені Н.М. Куліш, І.С. Мельник, С.П. Тищенко, Л.І. Уманець та ін.

Авторську психологічну модель формування самосвідомості старших дошкільників у процесі пізнання світу дорослих представлено на рис. 2.

З рис. 2 видно, що ключовим аспектом у формувальній роботі є оптимізація соціально-психологічних чинників розвитку самосвідомості дошкільників у процесі пізнання світу дорослих – взаємодій і спілкування дитини з дорослими; мотивації до спілкування з дорослими, пізнання світу дорослих і ціннісного ставлення до дорослих. Ця оптимізація розпочинала і супроводжувала весь експеримент, сприяючи проведенню розвивальної роботи з дітьми, що спрямовувалася як на формування у дошкільників «образу світу дорослих» (здатності пізнання світу дорослих, ціннісного ставлення до дорослих і вміння спілкуватися з ними), так і

безпосередньо на розвиток когнітивного, емоційно-оцінного і регулятивного компонентів самосвідомості дітей (рефлексії, самопізнання, самоставлення, ціннісного ставлення до дорослих і саморегуляції).



**Рис. 2. Психологічна модель формування самосвідомості старших дошкільників у процесі пізнання світу дорослих**

Формувальний експеримент проводився у 2-му півріччі навчання й виховання дітей у ДНЗ. У ньому взяли участь 50 дошкільників 5-6 рр. (по 25 осіб в експериментальній і контрольній групах), їх батьки та вихователі. До і після проведення формувального експерименту використовувався такий ж комплекс методик, як і у констатувальному.

Вихователів експериментальної групи було ознайомлено зі змістом і специфікою впровадження програми з формування самосвідомості дітей у процесі пізнання світу дорослих (організовано 10 лекцій і бесід). Вихователі навчалися

користуватися розвивальними вправами з формування «образу світу дорослих» і самосвідомості дітей. Було проведено 8 лекцій і бесід для батьків щодо специфіки психічного розвитку старших дошкільників, умов і засобів формування «образу світу дорослих» і самосвідомості дітей в умовах сімейного виховання. На основному етапі експерименту, який тривав 3 місяці, було застосовано систему розвивальних вправ і засобів з метою формування «образу світу дорослих» й самосвідомості у дітей. Вихователі та батьки дітей застосовували по 1-2 розвивальних вправи не менше 4-5 разів на тиждень. Для формування «образу світу дорослих» дорослі (вихователі, батьки) разом з дітьми переглядали фільми, читали невеликі розповіді, в яких описувалися ситуації взаємодій і спілкування між дорослими, після чого організовувалося їх обговорення з акцентуванням уваги на особистісні якості, переживання, ставлення, вчинки і поведінку інших людей. Найбільш цікаві для дошкільників ситуації зі світу дорослих використовувалися для проведення сюжетно-рольових ігор. Дорослі разом з дітьми обговорювали картинки до методик «Серія розповідей «Дитячий світ» і «Дитячий Апперцептивний Тест «САТ». Якщо дошкільникові було складно зрозуміти сюжет на картинці, то дорослий задавав конкретні питання, відповіді на які сприяли його осмисленню. У процесі роботи дорослі уважно слухали кожен коментар дитини, стимулюючи її до детальнішого аналізу, висловлювали й власну думку щодо сюжетів на картинках; постійно спонукали дошкільника до спільних взаємодій і спілкування.

З метою активізації процесу самопізнання у дітей дорослі знайомили їх з критеріями аналізу фізичних, емоційних і моральних якостей інших людей, літературних героїв тощо, за допомогою яких діти описували ровесників, дорослих і самих себе. Розвитку когнітивного компонента самосвідомості дошкільників сприяло також виконання ними вправ «Хочу бути», «Уяви» та ін. Для формування емоційно-оцінного компонента самосвідомості вихователями регулярно застосовувалася методика «Присвоєння знаку якості». Усвідомлення дітьми власних емоційних якостей і гармонізація їх емоційної сфери було метою проведення вправ «Зустріч з другом», «Навпаки» та ін. Для розвитку навичок самооцінювання застосовувалася методика «Вивчення сформованості образу «Я» та самооцінки». Після цього діти спільно з дорослими характеризували й оцінювали героїв казок і самих себе. Для розвитку регулятивного компонента самосвідомості було використано вправи: «Будь ласка», «Хлопчик (дівчинка) – навпаки». Важливого значення вихователі надавали організації спільної діяльності дітей, визначенню її кінцевої мети, шляхів і засобів досягнення, підтримці прагнення брати у ній участь і контролювати свої дії.

Нижче розкрито результати проведеного формувального експерименту.

Стосовно змін у розвитку когнітивного компонента самосвідомості відзначимо, що до експерименту образ «Я» усіх дітей містив 2-і позитивні якості, однією з яких була доброта. Після експерименту, порівняно з контрольною, в якій значних змін не відбулося, в експериментальній групі було зафіксовано такі позитивні зміни: 36 % дітей описали себе за допомогою 4-х, 44 % – 3-х, 20 % – 2-х рис, одна з яких доброта. До експерименту 60 % дітей в експериментальній і 64 % у контрольній групі у відповідь на питання про людину, яка їм подобається та на яку вони хотіли б бути схожими, вказували одну особу, а на питання щодо їх ідеалу –

іншу; у решти – відповіді на ці питання співпадали. Після експерименту в експериментальній групі стало 20 %, а в контрольній – 56 % дошкільників, у яких було таке неспівпадання, що засвідчило несформованість їх ідеального «Я».

Стосовно сфери бажань і вподобань було встановлено, що до експерименту в 68 % з експериментальної та 72 % дітей з контрольної групи вона стосувалася відсутніх у ситуації предметів; у 24 % з кожної групи – улюбленої гри; у 8 % з експериментальної та у 4 % з контрольної – спілкування й спільних взаємодій з дорослими. Після експерименту, в експериментальній групі відбулися такі зміни: бажання й вподобання 44 % дошкільників стосувалися спілкування і спільних взаємодій з дорослими; 36 % – відсутніх у ситуації предметів; 20 % – улюблених ігор. У контрольній групі суттєвих змін не помічено: бажання і вподобання 68 % дітей стосувалися предметів, які відсутні у ситуації; 24 % – улюбленої гри; 8 % – спілкування й спільних взаємодій з дорослими. Щодо часових уявлень про себе, то до експерименту 80 % дітей з експериментальної та 76 % з контрольної груп пов'язували їх з щоденними заняттями. Після експерименту в 64 % дошкільників з експериментальної групи такі уявлення стали стосуватися майбутнього навчання у школі. В контрольній групі змін не виявлено. Характеризуючи ігрові вподобання, зазначимо, що після експерименту ігри 62 % дітей з експериментальної групи ускладнилися, а їх сюжетами стали різні сторони світу дорослих.

Розкриваючи зміни у розвитку емоційно-оцінного компонента самосвідомості, відмітимо, що до експерименту самооцінка усіх дітей була завищеною, після – 32 % з експериментальної та лише 8 % з контрольної групи стали об'єктивніше себе оцінювати і помічати, що не в усіх ситуаціях вони є добрими і хорошими.

Щодо ставлення дітей до дорослих встановлено, що як до, так і після експерименту, майже усі вони виявили позитивне ставлення до родичів і вихователів. Після експерименту, порівняно з контрольною, в експериментальній групі діти пояснили свою відповідь за допомогою конкретних якостей. Після експерименту 40 % дітей з експериментальної групи, відповідаючи на питання про людей, які їм не подобаються, використали конкретні негативні особистісні риси; до експерименту вони називали конкретних казкових персонажів.

Зміни у цінності дітей для унаочнення презентовано в табл. 1.

Таблиця 1

**Кількісні показники цінності дошкільників з експериментальної та контрольної груп до і після формульованого експерименту (дані у %), n=50**

Тип цінності	Експериментальна група		Контрольна група	
	До	Після	До	Після
Цінність реально-практичного функціонування	40	20	44	36
Цінність реально-практичного функціонування та учбової діяльності	40	44	40	40
Цінність реально-практичного функціонування і самоставлення	12	16	12	16
Цінність реально-практичного функціонування і пізнавальної діяльності	4	12	4	8
Цінність реально-практичного функціонування і спілкування	4	8	-	-



З табл. 1 видно, що в експериментальній групі до експерименту було 40 % дітей з ціннісністю реально-практичного функціонування, після – 20 %. Після експерименту виявлено 44 % дітей з поєднанням ціннісності реально-практичного функціонування та учбової діяльності, до – 40 %. Після експерименту зафіксовано 16 % дітей з поєднанням ціннісності реально-практичного функціонування і ставлення до себе (утвердження себе через якість виконуваної діяльності). Поєднанням ціннісності реально-практичного функціонування та пізнавальної діяльності після експерименту стали вирізнятися 12 % порівняно з 4 % дітей до експерименту. До експерименту виявлено 4 % дітей, у яких ціннісність реально-практичного функціонування поєднується з ціннісністю спілкування, після – 8 %. Значущість змін у цій групі підтвердилася статистично за  $\chi^2$ -критерієм Пірсона: обчислене значення  $\chi^2=31,7$  перевищило табличне  $\chi^2=18,46$  ( $p=0,001$ ). Незначущість змін у контрольній групі (див. табл. 1) було підтверджено статистично: обчислене значення  $\chi^2=6,8$  менше табличного  $\chi^2=9,49$  ( $p=0,05$ ).

Помічено незначне підвищення рівня саморегуляції дітей з цієї групи (до експерименту – 4 % з високим і 20 % з низьким, після – 8 % з високим і 28 % з середнім), що засвідчує й підвищення рівня розвитку регулятивного компонента самосвідомості. В експериментальній групі виявлено позитивні зміни у розвитку «образу світу дорослих» – 56 % дітей продемонстрували глибше розуміння взаємин між людьми. у 84 % дошкільників зафіксовано систематичне спілкування та взаємодії з дорослими. У контрольній групі значних змін не відбулося.

Порівняння якісних і кількісних результатів в експериментальній групі до і після проведення формувального експерименту засвідчує позитивні зміни у змісті «образу світу дорослих» та когнітивному, емоційно-оцінному й регулятивному компонентах самосвідомості дітей. У контрольній групі суттєвих змін не виявлено. Опитування вихователів і батьків дітей експериментальних груп підтвердило позитивні зміни у самосвідомості дошкільників: образ «Я» поповнився новими якостями; самооцінка стала диференційованішою, рівень саморегуляції підвищився. За результатами експерименту розроблено методичні рекомендації з формування самосвідомості старших дошкільників у процесі пізнання світу дорослих для психологів, вихователів дошкільних навчальних закладів і батьків дітей.

Одержані результати дозволили зробити наступні висновки.

## **ВИСНОВКИ**

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення проблеми становлення самосвідомості дітей старшого дошкільного віку в процесі «відкриття» світу дорослих, що полягає у виявленні його психологічних особливостей; розробці, теоретичному обґрунтуванні та апробації програми з формування самосвідомості старших дошкільників у процесі пізнання світу дорослих.

1. Самосвідомість є процесом пізнання людиною самої себе, що виявляється в її ставленнях до самої себе й довкілля та містить когнітивний, емоційно-оцінний і регулятивний компоненти. Основним результатом самосвідомості, як процесу, є образ «Я» – низка уявлень індивіда про себе («Я»-реальне, «Я»-ідеальне, «Я»-дзеркальне, «Я»-соціальне та т. ін.). Самосвідомість з'являється у процесі становлення свідомості особистості, виступаючи її формою, аспектом, невід'ємною

стороною чи рівнем розвитку. Розвиток самосвідомості є суспільно зумовленим. Основним чинником розвитку самосвідомості є спілкування і взаємодії індивіда з іншими людьми, а психологічними механізмами – ідентифікація та рефлексія.

Старший дошкільний вік вирізняється переходом дитини від егоцентричної до рефлексивної позиції, що уможлиблює здатність розуміти й оцінювати окремі якості інших людей (дорослих, ровесників). Його основні новоутворення – це статева ідентичність, самолюбство, самоповага і рівень домагань. Одиницями аналізу самосвідомості старшого дошкільника є переживання, внутрішня позиція і ціннісність. Найінтенсивніше розвиток самосвідомості старшого дошкільника відбувається у спільних взаємодіях з дорослими.

Світ дорослих – це сфера міжособистісних взаємодій і спілкування людей дорослого віку, їх професійної й суспільної діяльності. «Відкриття» світу дорослих – це пізнання дитиною нових сторін життєдіяльності дорослих. «Образ світу дорослих» складають уявлення і переживання дитини щодо життєдіяльності дорослих. У старшому дошкільному віці до «образу світу дорослих» належать уявлення дитини про соціальні стосунки між дорослими людьми, суспільний смисл їх діяльності, а також її ставлення до дорослих та їх дій. «Образ світу дорослих» суттєво впливає на становлення самосвідомості дитини, опосередковуючи її дії спершу в грі, а згодом – у реальному житті. Чинниками розвитку самосвідомості дитини у процесі «відкриття» світу дорослих є: спільні взаємодії та спілкування з дорослими (соціальні); мотивація пізнання світу дорослих (психологічний).

2. Визначено критерії когнітивного («Я-образ»), емоційно-оцінного (самооцінка, самоствавлення, ціннісне ставлення до дорослих, ціннісність) і регулятивного (саморегуляція) компонентів самосвідомості, показники (рівень усвідомлення своїх бажань і вподобань, особистісних якостей, часових уявлень про себе; характер самооцінки, самоствавлення і ціннісного ставлення до дорослих; тип ціннісності; рівень саморегуляції) та рівні (високий, середній і низький) розвитку самосвідомості старших дошкільників у процесі «відкриття» світу дорослих.

Емпірично констатовано майже у половини досліджуваних низький рівень розвитку самосвідомості в процесі «відкриття» світу дорослих, що виявляється у недостатньому усвідомленні власних бажань, минулих і майбутніх дій, особистісних якостей і ставлення до себе за умови допомоги дорослого; несформованості ціннісного ставлення до дорослих; нездатності змістовно та об'єктивно оцінити власні дії і вчинки у різних ситуаціях, навіть за умови допомоги дорослого; ціннісності реально-практичного функціонування; регулюванні власної поведінки згідно з вимогами дорослих лише у їх присутності. Майже третя частина дітей вирізняються середнім, а майже п'ята – високим рівнем розвитку самосвідомості.

3. Встановлено, що навчання старших дошкільників переважно спрямоване на пізнання світу предметів, що призводить до формування «образу предметного світу» та домінування у більшості дітей ціннісності реально-практичного функціонування у чистому вигляді (нерозривність сфери стосунків і спілкування від конкретних побутових ситуацій) чи у поєднанні з ціннісністю учбової діяльності (дії за зразком, згідно з вимогами дорослих чи вимогами конкретної ситуації), що вирізняється формальним або конкретним відображенням побуту й учбової діяльності, згадуваннями про спілкування, вимоги і норми поведінки. У незначній частини

дітей ціннісність учбової діяльності поєднується з ціннісністю ставлення до себе (утвердженням себе через якість діяльності, що виконується). Поєднання ціннісності учбової діяльності з ціннісністю пізнавальної діяльності має незначна кількість дітей. «Образ світу дорослих» складається з уявлень старших дошкільників про контролюючу функцію і зовнішню сторону побутових дій дорослих, що безпосередньо впливає на становлення їх самосвідомості. До особистісної позиції «Я-у-Світі дорослих» належать уявлення дітей щодо необхідності дотримання розпорядку дня і виконання обов'язків, які визначено дорослими. Виявлено, що хлопчики характеризують себе за допомогою стереотипно чоловічих рис, а дівчатка – жіночих. Порівняно з дітьми 5-6 років, 6-7 річні використовують для опису власного «Я» такі риси, що є важливими для учнів. Соціально-психологічними чинниками розвитку самосвідомості старших дошкільників у процесі «відкриття» світу дорослих є: взаємодії та спілкування з дорослими; мотивація до спілкування з дорослими, пізнання світу дорослих й ціннісного ставлення до дорослих.

4. Авторська психологічна модель формування самосвідомості старших дошкільників у процесі пізнання світу дорослих передбачає оптимізацію виявлених чинників, а також організацію цілеспрямованого впливу на «образ світу дорослих» і когнітивний, емоційно-оцінний та регулятивний компоненти самосвідомості із застосуванням системи розвивальних засобів впливу на засадах особистісно орієнтованого підходу. Формувальна програма, актуалізуючи соціально-психологічні чинники розвитку самосвідомості у старшому дошкільному віці, сприяла появі «образу світу дорослих», що позитивно вплинуло на усі компоненти самосвідомості та виявилось у збільшенні кількості уявлень дітей про себе, появі диференційованої самооцінки й підвищенні рівня саморегуляції, засвідчивши її ефективність. У сформульованих методичних рекомендаціях з формування самосвідомості старших дошкільників у процесі пізнання світу дорослих наголошено на необхідності дотримання вихователями, психологами і батьками принципів особистісно орієнтованого підходу у взаємодіях з дітьми.

Проведене дисертаційне дослідження не вичерпує усіх аспектів проблеми становлення самосвідомості старших дошкільників у процесі «відкриття» світу дорослих. На подальше вивчення очікують наступні перспективні аспекти цієї проблеми: вплив стилю батьківського ставлення на розвиток самосвідомості хлопчиків і дівчаток старшого дошкільного віку, психологічні особливості становлення свідомості дошкільників у процесі «відкриття» світу дорослих та ін.

## **СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ**

### **Статті у наукових фахових виданнях**

1. Мельник Ж.В. Уявлення про структуру самосвідомості особистості у сучасній психології / Ж.В. Мельник // Проблеми сучасної психології: Зб. наук. праць КПНУ ім. І. Огієнка, Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України/ За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – В. 6, Ч. 2. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – С. 66-73.

2. Мельник Ж.В. Зародження самосвідомості особистості в ранньому дитинстві / Ж.В. Мельник // Проблеми сучасної психології: Зб. наук. праць КПНУ ім. І. Огієнка, Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України/ За ред.

С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – В. 17. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. – С. 285-294.

3. Мельник Ж.В. Вікова специфіка «відкриття» дитиною старшого дошкільного віку світу дорослих / Ж.В. Мельник // Актуальні проблеми психології: Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка. – К., 2013. – Т. 11. – Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. – В. 7, Ч. 2. – Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2013. – С. 18-24.

4. Мельник Ж.В. Вивчення становлення самосвідомості старшого дошкільника у працях вітчизняних та зарубіжних психологів / Ж.В. Мельник // Наук. вісник Чернівецького ун-ту. Педагогіка та психологія: Зб. наук. праць. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2013. – В. 654. – С. 99-106.

#### **Стаття у зарубіжному фаховому виданні**

5. Melnik J.V. Psychological features of value of older preschoolers / J.V. Melnik // European Applied Sciences. – № 7-1. – 2013. – P. 159-161.

#### **Матеріали наукових конференцій і статті в інших виданнях**

6. Мельник Ж.В. Гендерные особенности становления образа «Я» в старшем дошкольном возрасте / Ж.В. Мельник // Материалы XXX международной заочной научно-практической конференции [«Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии»], (Новосибирск, 24 июля 2013 г.) – Новосибирск: «Сибак», 2013. – С. 135-140.

7. Мельник Ж.В. Самосвідомість як невід'ємний компонент процесу становлення особистості / Ж.В. Мельник // Наук. праці КПНУ ім. І. Огієнка: Зб. за підсумками звітної наук. конференції викладачів, докторантів і аспірантів. – Кам'янець-Подільський: КПНУ ім. І. Огієнка, 2010. – В. 9, Т. 5. – С. 29.

8. Мельник Ж.В. Формування самостійності у стосунках з дорослими у процесі становлення самосвідомості у дошкільників / Ж.В. Мельник // Наук. праці КПНУ ім. І. Огієнка: Зб. за підсумками звітної наук. конференції викладачів, докторантів і аспірантів. – Кам'янець-Подільський: КПНУ ім. І. Огієнка, 2012. – В. 10, Т. 2. – С. 98-99.

9. Мельник Ж.В. Гра як соціально-психологічний напрямок соціалізації старших дошкільників в сучасних умовах / Ж.В. Мельник, Т.М. Харькова // Зб. наук. праць КПНУ ім. І. Огієнка / За ред. Л.П. Мельник, В.І. Співака. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – В. XI. Серія: соц.-пед. – С. 185-189.

10. Мельник Ж.В. Психологічні особливості становлення самосвідомості у дошкільників / Ж.В. Мельник // Зб. наук. праць молодих вчених КПНУ ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Подільський: КПНУ ім. І. Огієнка, 2009. – В. 1. – С. 195-196.

11. Мельник Ж.В. Онтогенез спілкування з дорослими як найважливіший фактор психічного розвитку дошкільника / Ж.В. Мельник // Зб. наук. праць молодих вчених КПНУ ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Подільський: КПНУ ім. І. Огієнка, 2010. – В. 2. – С. 150-151.

## АНОТАЦІЇ

**Мельник Ж.В. Психологічні особливості становлення самосвідомості старшого дошкільника в процесі «відкриття» світу дорослих. – Рукопис.**

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2014.

Дисертацію присвячено проблемі становлення самосвідомості дітей старшого дошкільного віку в процесі «відкриття» світу дорослих. Обґрунтовано основні наукові підходи до проблеми дослідження, уточнено поняття «відкриття світу дорослих», «Я-у-Світі дорослих», вивчено особливості, критерії («Я-образ», самооцінка, самоствавлення, ціннісне ставлення до дорослих, саморегуляція) і рівні (високий, середній, низький) розвитку самосвідомості дітей у процесі «відкриття» світу дорослих. Виявлено, що становлення самосвідомості більшості старших дошкільників у процесі спонтанного «відкриття» світу дорослих характеризується переважно низьким рівнем розвитку її компонентів – когнітивного, емоційно-оцінного та регулятивного. Визначено соціально-психологічні чинники розвитку самосвідомості дітей у процесі «відкриття» світу дорослих (взаємодії та спілкування з дорослими; мотивація до спілкування з дорослими, пізнання світу дорослих й ціннісного ставлення до дорослих). Розроблено модель й доведено ефективність психологічного супроводу формування самосвідомості старших дошкільників у процесі пізнання світу дорослих на засадах особистісного підходу. Сформульовано методичні рекомендації для вихователів, психологів і батьків з формування самосвідомості дітей старшого дошкільного віку в процесі пізнання світу дорослих.

**Ключові слова:** самосвідомість, когнітивний компонент, емоційно-оцінний компонент, регулятивний компонент, «відкриття» світу дорослих, «образ світу дорослих», старші дошкільники, дорослі, гра, особистісний підхід.

**Мельник Ж.В. Психологические особенности становления самосознания старшего дошкольника в процессе «открытия» мира взрослых. – Рукопись.**

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2014.

Диссертационное исследование посвящено проблеме становления самосознания детей старшего дошкольного возраста в процессе «открытия» мира взрослых. Представлены основные научные подходы к изучению самосознания личности, в результате анализа которых определены теоретико-методологические основы проблемы исследования. Самосознание – это процесс познания человеком самого себя, проявлениями которого являются его отношения к себе и окружающему миру. В структуре самосознания выделяют когнитивный, эмоционально-оценный и регулятивный компоненты. Основным фактором развития самосознания выступает общение с другими людьми. Мир взрослых – это сфера межличностных взаимодействий и общения взрослых людей, их общественная и профессиональная деятельность; «образ мира взрослых» – представления ребенка об этой сфере. Старший дошкольный возраст – особенный период развития самосознания ребенка, в котором он постепенно занимает

рефлексивную позицию относительно других людей; его новообразования – половая идентичность, самолюбие, самоуважение и уровень притязаний.

Определены критерии когнитивного («Я-образ»), эмоционально-оценного (самооценка, ценностное отношения к взрослым, самоотношение) и регулятивного (саморегуляция) компонентов самосознания, показатели (уровень осознания собственных желаний, действий в прошлом и будущем, временных представлений о собственном «Я»; характер самооценки, самоотношения и ценностного отношения ребенка к взрослым; тип ценностности; уровень саморегуляции) и уровни (высокий, средний, низкий) развития самосознания детей старшего дошкольного возраста в процессе «открытия» мира взрослых.

Установлено, что становление самосознания большинства старших дошкольников в процессе спонтанного «открытия» мира взрослых отличается преимущественно низким уровнем развития его структурных компонентов (когнитивного, эмоционально-оценного и регулятивного). Выявлено, что в этом возрасте «образ мира взрослых» составляют представления о внешней стороне бытовых действий взрослых людей и осуществлении ими функции контроля относительно своих детей. Незнание дошкольниками других сторон мира взрослых приводит к несформированности их образа «Я», в частности «Я» реального и «Я» идеального; к низкому уровню осознанности собственной деятельности, желаний и временных представлений о себе. Ведущими социально-психологическими факторами развития самосознания старших дошкольников в процессе «открытия» мира взрослых определены: общение и взаимодействия с взрослыми; мотивация общения с взрослыми, познания их мира и ценностного отношения к взрослым.

Разработана модель и доведена эффективность авторской программы по формированию самосознания старших дошкольников в процессе познания мира взрослых, которая включает как влияние на формирование «образа мира взрослых» у детей, так и на компоненты самосознания детей с применением развивающих упражнений, игр и др. согласно принципам личностного подхода. Сформулированы методические рекомендации по формированию самосознания старших дошкольников в процессе познания «мира взрослых» для родителей, воспитателей и психологов дошкольных учебных учреждений.

**Ключевые слова:** самосознание, когнитивный компонент, эмоционально-оценный компонент, регулятивный компонент, «открытие» мира взрослых, «образ мира взрослых», старшие дошкольники, взрослые, игра, личностный подход.

**Melnik J.V.** Psychological peculiarities of the formation of a consciousness among older preschooler in the process of «discovery» the world of adults. – Manuscript.

The dissertation for receiving a scientific degree of the candidate of psychological sciences on a specialty 19.00.07 – pedagogical and age psychology. – National M. Dragomanov Pedagogical University, Kyiv, 2014.

The dissertation is devoted to problems of the formation of a consciousness among older preschoolers in the process of «discovery» the world of adults. Scientific approaches to the research, defined the concept of «discovery the world of adults», «I-in the World of Adults», examined the peculiarities, criteria (self-image, self-esteem, self-attitudes, value attitudes of adults, self-regulation) and levels (high, medium, low) of the formation of

consciousness of children in the process of «discovery» the world of adults. It was revealed that the formation of consciousness among older preschoolers in the process of spontaneous «discovery» the world of adults features mainly low level of its components – cognitive, emotionally-evaluation and regulatory. It was examined of socially-psychological factors the formation of a consciousness among children in the process of «discovery» the adults world (its interaction and communication with adults, motivation to communicate with adults, knowledge of the world of adults, value attitudes of adults). Developed of model and installed the effectiveness of psychological support to build awareness of older preschoolers in the process of understanding the world of adults based on personality oriented approach. Methodical recommendations for educators and parents of children with formation of consciousness of high preschool in the process of understanding the world of adults age are formulated.

**Key-words:** consciousness, cognitive component, emotionally-evaluation component, regulatory component, «discovery» the world of adults, «image of the world of adults», older preschoolers, adults, game, personality approach.